

ALİŞAH B. HACI BÜKE EVBEHÎ VE MÛSİKÎ NAZARİYATÇILIĞI

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÇAKIR*

ÖZET

Bu makalede önce Alişah b. Hacı Büke Evbehi'nin hayatını ve musiki nazariyatçılığını incelemeye çalıştık.

Alişah XV. Yüzyılda Herat'ta Hüseyin Baykara zamanında yaşamıştır. *Mukaddimetü'l-Usul* adlı nazariyat eseriyle musiki dünyasında şöhret kazanmıştır. Bu eserin şu anki araştırmalara göre dünyada iki nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan biri de Hüseyin Sadeddin Arel'in ilk nüshadan istinsah ettiği nüshadır. *Usulü'l-Vusul* veya *Aslî'l-Vusul* adlı başka bir eser daha yazdığı anlaşılan Alişah'ın bu eserinin nerede olduğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır.

Alişah'ın nazariyatçılığının temellerini Farabi, İbn Sina, Kutbüddin Şirazi, Abdülkadir Merağî ve özellikle de Safiyyüddin Urmevi oluşturmaktadır. O, bu kişilerden oldukça istifade etmekle birlikte onları aşmaya, nazariyat çalışmalarını güncelleştirmeye ve daha da ileri götürmeye çalışmıştır. Özellikle bu, yeni makam dizileri icad edilmesinde ve günümüzde yapıldığı gibi mürekkep makam dizilerinin oluşturulmasında somut adımlar atmasında görülmektedir. Usullerin yapılandırılmasında yeni teknikler kullanması ve yeni usul icadı da nazariyata katkılarına başka örneklerdir.

Mûsikî tarihimizde nazariyat çalışmalarıyla ün kazanmış pek çok nadide şahsiyet bulunmaktadır. Bunlardan biri de Alişah b. Hacı Büke Evbehi'dir.¹ 15. yüzyılda yaşadığı bilinen Alişah, Herat'ta Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin himayesinde yetişmiştir. Mûsikî dünyasında daha çok Farsça olarak yazdığı ve Nevâî'ye sunduğu *Mukaddimetü'l-Usûl* adlı eseriyle tanınmaktadır.² Batılı mûsikî araştırmacılarından Owen Wright'a göre, bu eserin dünyada tek nüshası mevcuttur.³ Yaptığımız araştırmalar bu tespiti doğrulamaktadır. Bu nüsha, bugün İstanbul Ün. Eski Eserler Ktp., Farsça Yazmalar Böl., No. 1097'de kayıtlıdır. Ancak H. Sadeddin Arel'in sözü edilen nüshadan istinsah ettiği başka bir nüsha daha vardır ki, o da, bugün İstan-

* O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Evbe: Türkistan'da Herat yakınlarında Ubeh adıyla anılan bir köydür. (Bkz., Recep Uslu, *Horasan Tarihi: Hicri I-II. Yüzyıllarda*, Uludağ Ün. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1997, s. 37.)

² *Meydan Larousse*, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1969, C. I, s. 325.

³ Owen Wright, "Musiki", *The Encyclopedia of Islam*, Vol. VII, Leiden, New York, 1993, s. 687.

bul Ün., Türkiyat Araştırmaları Ens., Yazmalar Böl., No. 68'de bulunmaktadır.

Alişah'ın *Mukaddimetü'l-Usûl*'de belirttiğine göre *Usûlü'l-Vusûl* veya diğer adı *Aslü'l-Vusûl* olan bir eser daha yazdığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu eserin nerede olduğu hakkında elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ali Şîr Nevâî, *Mukaddime*'yi, Alişah'a Kul Mehmet'in⁴ küçük yaşta mûsikî öğrenmesi amacıyla yazdığını belirtmektedir.⁵ *Mukaddimetü'l-Usûl*'ün birçok yerinde ifade edildiği gibi, bu eser *Usûlü'l-Vusûl*'ün özeti mahiyetindedir. Kanaatimizce, Alişah'ın, yazdığı esere *Mukaddimetü'l-Usûl* adını vermesinin nedeni söz konusu eserin *Usûlü'l-Vusûl* ile olan münasebetinden kaynaklanmaktadır.

'Lahin ilmi' ve 'fkâ ilmi' olarak iki ana başlık altında toplanan *Mukaddimetü'l-Usûl*, Fârâbî, İbn Sînâ, Safiyyüddîn Urmevî, Kutbüddîn Şîrâzî ve Abdülkadir Merâğî gibi mûsikî tarihimizin en önemli nazariyatçılarının görüşlerinden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Söz konusu eser, diğer nazariyat eserlerine göre oldukça sistemsizdir. Çünkü, ana başlıklardan biri içerisinde anlatılması gereken herhangi bir konu, bazen diğer ana başlık altında da yer almakta ve bir konudan bahsedilirken o konu yarıda kesilip başka bir konuya geçilmekte, hatta konunun devamı, zaman zaman eserin değişik bir yerinde tamamlanmaktadır. Ayrıca, bazı konuların eserin değişik yerlerinde tekrar edilmesi de, bu sistemsizliğin nedenleri arasında sayılabilir.

Bu sistematik düzensizliğine rağmen, eserde, mûsikî ile ilgili aşağı yukarı tüm konulara yer verilmiş, yeni gelişmelerle birlikte müellifin kendi fikir ve icatları da belirtilmiştir.

Alişah'ın yukarıda saydığımız önemli şahsiyetler içerisinde en çok Safiyyüddîn Urmevî'den etkilendiği görülmektedir. Özellikle Urmevî'nin ortaya çıkardığı 17 aralıklı ses sistemini⁶ olduğu gibi almış ve işlemiş olduğu konuları bu sistem içerisinde anlatmaya çalışmıştır. Ancak Alişah, bununla kalmayıp yeni arayışlar içerisine girmiş ve bu bilgileri geliştirmeye çalışmıştır. Bunların başında, makam dizilerini oluşturan dörtlü ve beşlilerin sayıları gelmektedir.

Urmevî'nin 7 tane dörtlü; 12 tane beşli sayısını⁷ Alişah 19'a⁸ ve bu yöntemle Urmevî'nin elde ettiği 84 diziyi⁹ de 133'e çıkarmıştır.¹⁰

⁴ Yaptığımız araştırmalar sonucunda bu şahısla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

⁵ Ali Şîr Nevâî, *Hamsetü'l-Mîtehayyirîn*, Süleymaniye Ktp., Fatih Böl., No. 4056/19, vr. 704^a.

⁶ Bkz., Alişah b. Hacı Büke, *Mukaddimetü'l-Usûl*, İst.Ün., E.E. Ktp., Farsça Yazmalar Böl., No. 1097, vr. 48^a-49^a.

⁷ Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, Nuruosmaniye Ktp., No. 3653/1, vr. 11^a-11^b.

⁸ Alişah, *a.g.e.*, vr. 9^b-53^a.

⁹ Urmevî, *a.g.e.*, vr. 18^a-2^a.

¹⁰ Alişah, *a.g.e.*, vr. 55^b-59^a.

Bu dörtlü ve beşlilerden uşşak dörtlüsü ve nişâbürek beşlisi bugün çargâh dörtlüsü ve beşlisi; nevâ dörtlüsü ve beşlisi bugün bûselik dörtlüsü ve beşlisi; bûselik dörtlüsü ve beşlisi bugün kürdî dörtlüsü ve beşlisi; rast dörtlüsü ve pençgâh beşlisi bugün rast dörtlüsü ve beşlisi; nevrûz dörtlüsü hüseyinî beşlisi bugün uşşak dörtlüsü ve hüseyinî beşlisi; irak dörtlüsü ve uzzâl beşlisi bugün hicâz dörtlüsü ve beşlisi,¹¹ nîriz-i sağîr dörtlüsü ve beşlisi bugün nikriz dörtlüsü ve beşlisi; mâhur-ı sağîr beşlisi de bugün pençgâh beşlisi isimlerini almışlar ve bu isimleriyle kullanılmaktadırlar.

Alişah'ın sayısını 133'e çıkardığı dizilerden 15 tanesi, - birçoğunun ismi değişmiş olsa da - günümüzde kullanılan diziler arasında yer almaktadır. Bunlar içerisinde Alişah'ın tertip ettiği rast ve mâhur dizileri de bulunmaktadır.

O dönemde kullanılan dörtlüleri ele aldığımızda bunların günümüzde isimlendirildiği şekliyle bir sınıflandırılmaya tabi tutulmadığını görmekteyiz. Nitekim bugün 'tam dörtlü' ve 'artık dörtlü' diye bilinen dörtlülerin o dönemde sadece 'dörtlü' ismiyle isimlendirildiği kanaatindeyiz. Beşliler ise günümüzde yapıldığı gibi dörtlünün pes veya tiz tarafına bir 'tanini' (T) eklenmesiyle değil de dörtlünün tiz tarafına bir 'tanini' (T) veya bir 'bakiye' (B) eklenmesiyle elde edilmiştir.

Bu dörtlü ve beşlilerin aralıklarını incelediğimizde, 'tanini', 'mücenneb' (C) ve 'bakiye' aralıklarından başka aralık kullanılmadığını görmekteyiz. Bunlardan hicâz dörtlüsünün bugün kullanılan 'artık ikili' (A2) aralığı, tanini ile ifade edilmiştir. Ancak Alişah, bu dörtlü ve beşliler içerisinde olmasa bile, âvâzeler arasında yer alan 'mâyê'den bahsederken, onun ilk aralığını 'kül ve hams' olarak isimlendirmiştir.¹² Söz konusu aralığa bugün kullanılan A2 aralığı karşılık gelmektedir. Bu aralık, günümüzde yapıldığı gibi, bir taniniye bir bakiyenin eklenmesiyle elde edilmiştir.

Alişah, bir oktav olarak meydana getirilmiş 133 dizinin dışında ilk defa 'mürekkebât' adını verdiği üç bileşik dizi daha tertip etmiştir. Alişah, bu düzenlemeyi nasıl elde ettiği konusunda herhangi bir görüş beyan etmezken, bileşik dizilerin nasıl yapılacağı hususunda ise bazı ipuçları vermektedir:

Bu dizilerden birincisi olan aşîran veya nigâr (veya nigârek) adlı dizi, bir oktavı aşmakta olup, pençgâh-ı zâid beşlisine uşşak dörtlüsünün ve bunlara bir tanini eklenmesiyle elde edilmiştir.¹³

İkincisi ise, zengûle dizisine segâh üçlüsü ve pençgâh-ı zâid beşlisinin ilave edilmesiyle elde edilmiş selmek-i kebîr dizisidir.¹⁴

¹¹ Subhi Ezgi bu dörtlü ve beşlinin bugün kullanılmadığını belirtirken, Yalçın Tura da bunların hicaz dörtlüsü ve beşlisi olduğunu söylemektedir. (Bkz., S. Ezgi, *Nazari. Aneli Türk Mûsikîsi*, C. IV, İstanbul, 1940, s. 165; Y. Tura, *Türk Mûsikîsinin Mes'eleleri*, Pan Yay., İstanbul, 1988, s. 77.)

¹² Alişah, *a.g.e.*, vr. 12^a.

¹³ Bkz., *a.g.e.*, vr. 12^b.

¹⁴ Bkz., *a.g.e.*, vr. 13^a.

Üçüncüsü ise, nihâvend dizisidir. Bu dizi, zengûle ve nevâ dizilerinden birer bölümün iç içe girdirilmesi ile oluşan -bu suretle de bir oktavı aşan- bir dizinin çârgâh şûbesine ilavesiyle elde edilmiştir.¹⁵ Bir diziye bir dörtlü veya beşli ekleme ve iki diziye bir araya getirerek yeni bir dizi oluşturma sistemi, günümüzde kullanılan mürekkep diziler için de geçerlidir.

Mukaddimetü'l-Usûl'de Alişah'ın sayısını 133'e çıkardığı dizilere ilaveten mürekkep dizilerin hepsinde de karar seslerinin '1'(A) perdesi (sesi) olduğu görülmektedir. Bu durum, dizilerin gerçek karar seslerinin ne olduğu konusunu karanlıkta bırakmaktadır.

Alişah, eserinde ikâ' konusuna da genişçe yer vermiş, usûllerin meydana getirilmesinde kullanılan sebep, veted ve fasıla gibi kendisinden öncekilerin kullandığı ikâ'î unsurları aynen benimsemiştir. Bununla birlikte Alişah bunlara yeni unsurlar katmıştır: O, 6'lı, 8'li, 10'lu, 12'li zaman birimleri gibi yeni unsurların da usûl oluşturmada kullanılabileceğini söylemiş,¹⁶ hatta evsat usûlünün ilk darbını 16'lı zaman birimiyle şekillendirmiştir.¹⁷

Alişah ve döneminde kullanılan bu unsurların yerlerini -ilk olarak Kantemiroğlu'nun çalışmasında görüldüğü gibi- farklı nitelikteki sesli vuruşlar almıştır.¹⁸ Ayrıca köklerini söz konusu dönem eserlerinde bulduğumuz bir çok usûl günümüze dek gelmiş olup, bunlardan bir kısmının ismi değişikliğe uğramıştır. Nitekim, Alişah'ın eserindeki haffü's- sakîl bugün sofyan; fahtî-i sağîr bugün zafer, türkî-i serî'in yarısı bugün türk aksağı; evfer, haffü'r-remel, hezec-i sağîr bugün yürük semâî; nısf-ı safiy bugün devr-i hindî; sakîl-i sâni ve muhammes-i vasat bugün düyek; türkî-i serî' bugün aksak semâî evferi; nîm çenber bugün yine nîm çenber; remel bugün sengin semâî; düyek bugün sengin semâînin velvelelisi; muhammes-i kebîr bugün çifte düyek; verâşân bugün nîm berefşân; fahtî-i kebîr bugün fahte; nîm sakîl bugün yine nîm sakîl; haffif, sakîl ve darb-ı fetih usûlleri bugün aynı isimlerle varlıklarını devam ettirmektedirler. Bunların içerisinde nısf-ı safiy, Alişah'ın tertip ettiği bir usûldür.

Sonuç olarak, ele aldığımız yönlerinden hareketle, Alişah'ın kendinden öncekilerin nazariyatla ilgili görüşlerini aktaran bir nakilci olmadığını söyleyebiliriz. Hatta o, yalnızca mûsikî nazariyatını sağlam temellere dayandıran bir kişi olmakla kalmamış, aynı zamanda mûsikî nazariyatına yeni teknik bilgiler kazandırmakla ileri görüşlü bir nazariyatçı olduğunu göstermiştir. Bu sebeple de mûsikî tarihimizin önemli halkalarından biri olarak görülmeyi hak etmiştir.

¹⁵ Bkz., a.g.e., vr. 75^a.

¹⁶ a.g.e., vr. 79^b.

¹⁷ Bkz., a.g.e., vr. 83^b.

¹⁸ Yetkin Özer. "Change in the Concept in the Ottoman Period". *Turkish Music Quarterly*. Vol.V. Winter, 1992, s. 1.

KAYNAKÇA

- EZGİ, Subhi., *Nazari, Ameli Türk Mûsikîsi*, C. IV, İstanbul, 1940.
- HACI BÜKE, Alişah b., *Mukaddimetü'l- Usûl*, İst. Ün., E.E. Ktp., Farsça Yazmalar Böl., No. 1097.
- MEYDAN LAROUSSE, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1969, C. I,
- NEVAÎ, Ali Şîr, *Hamsetü'l- Mütehayyirîn*, Süleymaniye Ktp., Fatih Böl., No. 4056/19.
- ÖZER, Yetkin, "Change in the Concept in the Ottoman Period", *Turkish Music Quarterly*, Vol. V, Winter, 1992, s. 1-3.
- TURA, Yalçın., *Türk Mûsikîsinin Mes'eleleri*, Pan Yay., İstanbul, 1988.
- URMEVÎ, Safiyyüddin Abdülmü'min, *Kitâbü'l- Edvâr*, Nuruosmaniye Ktp., No. 3653/1.
- USLU, Recep, *Horasan Tarihi: Hicri I-II. Yüzyıllarda*, Uludağ Ün. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1997.
- WRIGHT, Owen, "Musiki", *The Encyclopedia of Islam*, Vol. VII, Leiden, New York, 1993.

Ali Shah b. Haji Buka Awbahî and His Musical Aspect

ABSTRACT

In this paper, we searched for the life and the works of Ali Shah b. Haji Buka Awbahî. He lived in 15. Century at the time of Husayn Bayqara in Herat, the Sultan of Turkistan. Ali Shah got a due reception by the eminent musicians of his time after his works started to circulate among musical masters. His major work, *Muqaddima al-Usûl* has two copies today. Hüseyin Sadeddin Arel as a hand writing manuscript copied one of them. His work, *Usûl al-Vusûl* is completely lost and hence has no copy today.

We find behind his musical background some eminent names like Farabi, Avicenna, Qutbuddin of Shiraz, Abdulqadir Maraghi in general and Safiyyuddin Urmawi in particular. The genius of Ali Shah discloses itself particularly in his scholarly contribution to the works by his predecessors mentioned above. His contribution reaches its peak in his discussion of some theoretical issues on the music of his time. We can see this concretely in his invention of some maqam scales and in his construction of some synthetic (i.e., composed of two maqams scales) maqam scales which is a favorite subject for modern scholars of our time. In addition, he made some contribution to the establishment of new *usûl* (rhythms).